

Tony Kemp-Welch

SZABADULÁS A SZTÁLINI ÖRÖKSÉGTŐL: LENGYELORSZÁG 1956-BAN

A sztálinizmus egyirányú kommunikációra kényszerítette a kommunista társadalmakat, azaz nem volt igazi kapcsolat az uralkodó osztály és a társadalom között. Lengyelország ugyan 1956-ban részben megszabadult a sztálinizmus béklyóitól és bizonyos autonómiára tett szert, de a társadalmi kommunikáció nem indulhatott teljes mértékben újra. A dialógus csak 1989 után állt helyre, amikor a kommunista párt tárgyalásokat kezdett a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom körül csoportosuló ellenzékiekkel. De a társadalmi dialógus visszaállításának folyamata már 1956-ban elkezdődött.

A kommunikáció újjáéledéséhez sok tényezőnek jelen kell lennie. Először is az elnyomott társadalomnak elő kell jönni a passzivitásból, el kell kezdeni a közvélemény újjáépítését. Ehhez el kell fogadni, hogy a politikai vitákban egyik félnek sincs teljesen igaza. El kell fogadni azt is, hogy az ellenfeleknek részben igazuk is lehet. Másodsor, olyan kommunikációs csatornát kell találni, amelyben a hivatosság csatornáin kívül is folyhat a vita. A kommunizmus kontextusában például el kellett kerülni, hogy a tárgyalások során a politikum olyan fontos alapfogalmairól, mint politikai párt, sztrájkjog, választás, a hivatalos terminológiákban folyjék a diskurzus. Erre igen jó példa a gdansk-i tárgyalássorozat (1980) a Szolidaritás és a kommunista kormány között. Harmadszor, a tárgyalásokon nem lehetnek eleve elrendelt eredmények. Az ilyen érzékeny tárgyalásokon a kompromisszum nem tekinthető morális feladásnak, inkább a „lehetőségek művészete” gyakorlásának.

Ez a gyakorlat ellentétben állt a hagyományos romantikus lengyel felfogással, miszerint a hősi vereség tulajdonképpen morális győzelem, amely életben tartotta a nemzetet az elnyomás évszázadaiban. Ez a megközelítés a racionális politizálást is a morális feladás ideológiájának tartotta. E hagyomány alapján a történelmi alapú, moralizáló politika volt a domináns a két világháború között, és tulajdonképpen csak a kommunisták álltak ki a racionalitáson alapuló politika mellett (Walicki 1990, 28–39).

A társadalmi kommunikáció visszaállításának végső feltétele, hogy az adott társadalom nyerje vissza integritását. A lengyel társadalom 1956-ban olyan történelmi szereplőként éledt újjá, amely nem fogadta el többé a fentről jövő parancsokat. Megszűnt a kommunista állam egyeduralma a közvéleményben, a lengyel társadalom olyan irányba mozdult el, amely kiváltotta a lengyel kommunisták és a kommunista blokk vezetőinek ellenkezését.

Megszabadulás Sztálin örökségétől

A sztálinizmus dinamikus ideológia volt, amelynek változó intenzitása mellett alapcélja mindig ugyanaz maradt: növelni a kommunista hatóságok hatalmát a társadalom és az állampolgárok élete felett – a magánéletet is beleértve. Lengyelországban, más kommunista országokhoz hasonlóan, a fő cél az volt, hogy minél gyorsabban átvegyék a szovjet-rendszert. Sok lengyel számára ez a folyamat már 1939-ban elkezdődött, amikor a németek után két héttel Lengyelország keleti felét megszállta a Vörös Hadsereg (Gross 1988). A második szovjetizáló hullám 1944-ben érkezett a „felszabadítókkal”, amikor is a „feketetés, gazdasági szabotázs és korrupció” elleni harc nevében Gomulka vezetésével fokozatosan felszámolták a szövetkezeti rendszert és a magánszektor (Kowalik 1980). A választásokon alapuló demokratikus rendszert gyorsan felváltotta a kommunista párt centralizált hatalmán uralkodó diktatúra. A folyamat áldozata lett maga Gomulka is, a lengyel kommunista vezető, akit „jobboldali-nacionalista elhajlás” miatt távolítottak el. 1948 decemberétől fogva a hatalom a Lengyel Egyesült Munkáspártban koncentráldott, névleges koalícióban más kisebb „pártokkal”. Korábban, a két háború közti Lengyelországban tényleges többpártrendszer létezett, az 1928-as választásokon 28 párt indult (Polonsky 1972, 234–251).

A sztálinista rendszernek is meg voltak a maga elszánt követői, főleg azok a fiatalok, akiket 20-as éveikben tettek a párt, illetve az állami vállalatok vezetőségi székeibe. Maria Hirsowicz szerint ezek a munkahelyek igen jól fizetett és nagy presztizsű állások voltak: „Ezek a fiatalok az elit részének érezték magukat, élvezték a hatalmat, amelyet a társadalom radikális átalakítására akartak felhasználni. Természetesen élvezték a hatalom ellenőrizhetetlenségét és a törvények felettségét is. (Hirsowicz 1980, 182).”

A párt természetesen a számára megfelelő – főleg vakon hűséges – kádereket emelte magasra (Paczkowski 2003, 115–139). A nomenklatúra rendszer igen gyorsan elterjedt, 1988-ban Jaruzelski közlése szerint már 270 000-re volt tehető az ilyen állásban dolgozó káderek száma (Paczkowski 1994b, 43). Családtagjaikkal együtt 1 milliós ennek a csoportnak a létszáma, amely a lakosság mintegy 2-3 százalékát tette ki.

Ezt a társadalmi csoportot nem érintette a hiánygazdaság; kiválasztottak voltak, akiket jól elláttak a függöny mögötti árukészletekből. Másik privilégiumuk az volt, hogy részt vettek a politikai életben. Persze a legtöbb egyszerű állampolgár szemében ez csak kontraszelekció volt, ahol nem a képességek, hanem a politikai hűség volt a döntő. A kívülállók, a lengyel társadalom döntő többsége mindig idegenként tartotta nyilván a kommunista rendszert. Még a párton belül is igen sok „revizionista” volt, aki nem ismerte el a szovjet tapasztalatok és minták felsőbbrendűségét. Ők inkább a szocializmus lengyel útját szerették volna követni. E finomságokat azonban a Nyugat igen nehezen és csak későn észlelte.

A hidegháború kezdetén a Nyugat azt gondolta, hogy a kelet-európai társadalmak teljesen beolvadtak a kommunista masszába, és nincsenek regionális variációk a keleti blokkon belül. A katonai stratégiák domináltak, amelyek szerint csak idő kérdése volt, hogy a Szovjetunió, a keleti óriás megtámadja a „szabad világot”. A politikai elemzők a kommunista rezsimeket eleve illegitimnek tekintették, és főleg az elnyomás technikáira összpontosítottak, amelyek helyenként számukra az orwell-i 1984 világát idézték. Hamarosan azonban finomodott a nyugati megközelítés, az amerikai kongresszusban vagy a brit külügyminisztériumban például egyre többen beszéltek arról, hogy nem is homogén a rendszer, sőt helyenként erős az ellenállás, amelyet külső segítséggel lehet intenzívebbé tenni (Coleman 1989). Főleg a kultúra és tömegtájékoztató terén látszottak repedések; a müncheni rádióadások elindításával megszűnt a kommunista tömegtájékoztató hegemóniája és megkezdődött a kulturális hidegháború (Nalecz 1994).

A lengyelek hamarosan elkezdték hallgatni a Szabad Európa Rádió adásait, főleg Józef Swiatlo alezredes műsorait, aki idejekorán átállt a nyugatiak oldalára. Az ő műsorait, amelyek főleg a kommunista börtönök kínzásairól, az elit gazdagságáról, életszínvonaláról és moszkvai kapcsolatairól szóltak, 1954 novemberében kezdték el sugározni (Blazynski 1986). E műsoroknak direkt hatása azonnal érződött, eltörölték a Közbintonsági Minisztériumot, és a Lengyel Egyesült Munkáspárt 3. kongresszusán (1955 január) új politikai vonalat jelöltek ki (Paczkowski 1994a), ezek a kezdeményezések azonban hamar kifulladtak. Ennek ellenére, ahogy azt Krytina Kersten is jól illusztrálja, a lengyel társadalom történelmi és kulturális gyökerei miatt jóval elenállóbbnak bizonyult a radikális szovjetizálással szemben, mint más kelet-európai társadalmak. Mindenek felett a lengyel társadalom bástyája, a katolikus egyház érintetlen maradt.

A párt mindig tudta, hogy a katolikus egyház ellenállása miatt nem könnyű abszolút hatalmukat megszilárdítani. A párt főideológusa, Bernan, egy titkos feljegyzésben kifejtette Bierutnak a „problémát”: „Az egyház igen nagy akadály, mivel egyrészt filozófiai alapokat ad a reakciónak, másrészt igen sok emberhez elér. Az emberek szemében a katolikus egyház a lengyel történelmi tradíciók záloga, tulajdonképpen a lengyelség szimbóluma. A patriotizmus sokkal erősebb fegyver a kezükben, mint a hit ereje. Az ideológiai ellenállás fő forrása az egyház.”¹

A kommunisták rendőrségi, illetve igazságügyi eszközökkel mindent megtettek, hogy megtörjék a klerikális ellenállást: csak 1948 szeptemberében több mint 400 papot börtönöztek be. Az egyházi iskolákat és karitatív intézményeket bezárták csakúgy, mint a kolostorokat és apátságokat. Sztálin halála után az elnyomás tovább növekedett. 1953-ban náci kollaboráció és az amerikaiknak való kémkedés miatt koncepciókért kezdeményezték Kaczmarek, kielcei püspök ellen, a vádlottak 12 évi börtönbüntetést kaptak. A várható tiltakozások miatt a Belügyminisztérium riasztotta összes ügynökét (Kersten 1999, 88): „Minden gyanús eseményt jelenteni kell. Különösen a papok kijelentéseit és cselekményeit, mivel ők ismertek ellenséges nézeteik és a revizionista erővel fenntartott folyamatos kapcsolattartásuk miatt.” A lengyel katolikusok vezetőjét szintén háziőrizetbe helyezték, Vyszynski bíborost 3 évig tartották fogságban. A főpap modern mártíromságot választott az „aprómunka a vérontás helyett” jelszó jegyében. Vyszynski szerint jobb volt egy lenézett pap élete, mint egy hamis prófétáé. Azt tartotta, hogy a marxizmus alapvetően nyugati eszme, amely az ortodoxia talaján talált követőkre. A kommunisták sivár, de erőszakos ateizmusa sterilizálta az ortodox hitet. Ezzel szemben a lengyel egyház missziójának – megvédeni a lengyel identitást – megfelelően cselekedett, amikor fellépett a kommunizmus ellen. Minél erősebb az elnyomás, annál erősebb a hit.

1956 áprilisában többször megkörnyékezték Vyszynskit azzal, hogy visszatérhet Varsóba (Paczkowski 1998, 13–15), de ő visszautasította az ajánlatokat: „Végül visszatérhetnék, de már semmi nem lenne a régi.” (A Freedom Within. 1985, 246–247). A kompromisszum ára az volt, hogy a kommunista kormányzat vonja vissza azt az 1953-as rendeletet, miszerint ők ellenőrzik az egyházi méltóságok ki-nevezését. A bíboros 1956 tavaszán naplójában jegyezte fel, hogy legalább morálisan helyesen jártak el azok a kommunisták, akik nem fogadták el Sztálin személyi kultuszát és ezért bűnhődniük kellett. (A Freedom Within. 1985, 234–245).

Hruscsov 53-as titkos beszéde részben megmagyarázta a Szovjet Kommunista Pártnak az 1930-as évek terrorját, de igen messze volt attól, hogy teljes egészében feltárja az sztálinizmus igazi bűneit. Igen kevés szó esett a terror szélesebb érintettségi köréről, főleg azokról, akik visszatértek a Gulagról, de méginkább hallgatott azokról a milliókról akik ott pusztultak el (Van Goudoever, 1986, 27–49). Lengyelországról nem esett szó a beszédben. Fontos megemlíteni azonban, hogy a szovjet blokkban egyedül Lengyelországban sokszorosították és juttatták el vidékre a beszédet. A sok magánmásolat mellett, a nyomdában hivatalosan megrendelt 3000 helyett 15 000 példány készült. Kuron visszaemlékezései szerint ezek a másolatok nagy összegekért cseréltek gazdát a feketepiacon (Kuron, 1990, 95).

Az események miatt radikalizálódott *Po prostu* újság mozgósította a fiatal értelmiségieket. Cikkeiben rendszeresen felhívta a figyelmet, hogy a lengyel forradalmi mozgalmakban mindig kiemelt szerepet játszottak a diákok: „Az utóbbi tíz évben pártunk sok sebet okozott. Nehéz lesz ezeket begyógyítani. A sztálinista személyi

kultusz roncsolta politikai rendszerünket, és sok olyan elemet hozott, amelyek idegenek a marxizmus–leninizmus szellemétől, például az egyén hatalmát a társadalom felett.”²

Többen panaszt emeltek a Központi Bizottsághoz, hogy miért van az, hogy a brit állampolgárok hallgathatják a lengyel rádió angol nyelvű, Varsóból sugárzott adását, míg a varsói polgárok nem hallgathatják szabadon a BBC lengyel adását.³

1956. április 15-én írták alá az ifjúsági klubok szövetségének alapokmányát. Különböző vidéki csoportok Krakkóból, Poznanból, Rzeszów-ból felhatalmazták a varsói katolikus értelmiségi klubot, hogy járjon el a szervezet titkáráként. Az ifjúsági klubok mellett virágoztak a különböző vitakörök, zenekedvelő, főként jazzre koncentráló klubok és filmkörök. Egyetemi színházak és folyóiratok jelentek meg Gdanskban, Lódz-ban és Krakkóban. Egyre több fiatal hagyta el a hivatalos kommunista ifjúsági mozgalmat (ZMP), ami belső pártvizsgálathoz is vezetett.⁴

A párt két szárnyra, reformistákra és sztálinistákra oszlott (Paczkowski, 1995, 309–325). Ennek megfelelően a párt hivatalos agit-prop havilapjának szerkesztője megjegyezte: „A 20. kongresszus vihart kavart, egészség, tisztító vihart.”⁵

A párt hivatalos propagandistája is észlelte a változásokat: „Az értelmiségiek és a diákok aktivizálódtak politikailag, míg mi passzívak maradtunk; igen sokan bújtak a dogmák mögé a mi oldalunkon. Ez vákuumot okozott, amit olyanok töltöttek meg, akiknek semmi közük nem volt a tudományos marxizmus–leninizmushoz.”⁶

A párt általános amnesztiát hirdetett: 35000 foglyot, akik közül 4500 volt a politikai fogoly – sokan közülük antikommunista politikusok és aktivisták – engedtek szabadon egy hónap alatt. Összesen 9000 politika fogvatartottat bocsátottak szabadon (Machcewicz 1993, 53). Több koncepció per döntéseit – köztük a Tatar tábornok ellenit – semmisítették meg, és sokakat rehabilitáltak. Vezető sztálinista politikusoktól szabadultak meg, köztük a kulturális és igazságügyi minisztertől, a főügyésztől és a katonai főügyésztől. A belbiztonságért felelős minisztert, Stanislaw Radkiewiczet lefokozták mezőgazdasági miniszterré. Olyan híres-hírhedt titkosrendőröket, mint Roman Romkowski és Anatol Fejgin, tartóztattak le, bejelentették, hogy 22%-kal csökkentik az állambiztonság létszámát (Piechuch, 1990; Roszkowski 1992, 231). Ezek a lépések a sztálinizmus végét jelentették Lengyelországban és természetesen nagymértékben demoralizálták a párt és az állambiztonság apparátusát.

Június

A lengyel közvélemény azt gondolta, hogy Hruscsov beszéde után visszatérhet a sajtó- és szólásszabadság. Új kezdetet akartak, de a létező intézmények nem voltak alkalmasak erre. A sztálinista rendszerben a szakszervezeteket egy ernyőszerű szervezetben

vonták össze, amely főleg a kommunista rendszer politikájának támogatásában és nem az érdekvédelemben jeleskedett (Kersten 1991, 382). A szocialista munkaverseny kultúra – amelyet igen jól jellemez Wajda híres filmje, a Márványember – differenciálta a munkásosztályt egy szűk munkásarisztokráciára, illetve egy amorf, egyre jobban elszegényedő többségre. A hivatalos ideológia a sztrájkot reakciónak bélyegezte, mivel a termelőeszközök a munkások kezében voltak és így tulajdonképpen önmaguk ellen tüntettek volna. A sztrájkoló bányászokat fasisztának nevezték, és a katonaság brutális bányászellenes fellépését ünnepelte. (Kaminski, 1999). Az új munkaügyi törvények szankcionálták a hiányzást és a gyenge teljesítményt, gyakorlatilag a sokat gyengélkedő munkaerőt az állam ellenségének tekintették (közveszélyes munkakerülés – a szerk.). Egyes régiókban büntető munkatáborokat hoztak létre (Kopka, 2002). Az elnyomás eredményeképpen rohamosan csökkent a bejelentett sztrájkok száma, és ezeknek időtartama és támogatottsága is csökkent. Lengyelországban, Csehszlovákiától és az NDK-tól eltérően, Sztálin halála nem változtatta meg alapvetően a rendszert, ez csak 1956 tavaszán történt meg.

Tömeggyűléseken vitatták meg a „titkos beszédet”, annak főleg a személyi kultuszról szóló részét vesézték ki. Ez szinte automatikusan elvezetett a kommunista rendszer kritizálásáig. A forrongások egyik központi helyszíne a varsói Ursus traktorgyár volt. A munkások élesen támadták a párt által támogatott vezetőket, akik íróasztalaik mögül betűre betartották a központi terveket, de nem tájékoztatták a dolgozókat arról, hogy mi is a valós helyzet. A traktorgyár pártbizottsága nem foglalkozott a munkások mindennapi gondjaival, de szolgálai módon követte a vezetőség parancsait. Ugyanakkor vezetési inkompetencia miatt nem kapott alapanyagokat a gyár, és általában is jellemző volt a rossz irányítás. Az első munkásfelkelés azonban nem az újonnan létrehozott gyárakban, és nem is a Németországtól megszerzett területeken történt, hanem Wielkopolskában, abban a régióban, amely ismert volt ipari tradícióiról és szervezett munkásságáról. Az itteni hagyományok adnak magyarázatot ahhoz, hogy miért éppen itt tört ki a felkelés. Az ismert történész szerint: „A sztálinista rendszer gazdasági abszurditása, a bürokratizálódás, a szervezeti káosz és az alapanyagpazarlás bőszítette fel legjobban a poznani munkásságot.” (Machcewicz, 1993, 109) A poznani felkelés központja az egyik legrégebbi ipari létesítmény, a Sztálin Művek volt, amely főleg mozdonyokat és más nehézipari berendezéseket gyártott. A munkások delegációt küldtek Varsóba, ahol átadták a petíciót, amely legfőbb sérelmeiket tartalmazta (csökkenő bérek, növekvő munkaidő, rossz munkahelyi biztonság és egészségügyi ellátás, élelmiszerhiány (Machowski, 2001, 46). Amíg a delegáció Varsóban tárgyalta, a munkások tiltakozása eszkalálódott. Néhányan úgy döntöttek, hogy a tárgyalások eleve reménytelenek, ezért elkezdték a készülődést a sztrájkra. Terveikről azonban értesült a titkosrendőrség. A helyi párttitkár, Leon Stasiak, telefonon kereste Ochabot és elmondta neki, hogy a gyárban szerveződés indult a kommunista hatalom ellen.⁷ Mindketten érezték, hogy súlyos

válságról van szó, ezért Stasiak felhívta a helyi állambiztonság fejét, hogy segítséget kérjen – a helyi vezető éppen Moszkvába készült konzultációra, hogy egyeztessen a poznani helyzetről (Ochab-idézet in: Toranska, 1987, 49–50). Kiderült, hogy a szovjet hatóságok jobban voltak informálva, mint a varsóiak.

Június 28-án a gyár szirénájának hangjára több ezer munkás (a dolgozók több mint 80 %-a) indult el a városközpont felé. Útközben nagy tömeg csatlakozott hozzájuk. Egy templom előtt elhaladva két pap áldotta meg a menetet. Menet közben elfoglalták a lengyel rádió egyik közvetítőkocsiját, amelyet a város főterére, az Adam Mickiewicz térre vezényeltek. A tömeg a nomenklatúrának emelt paloták helyett több olcsó lakást s a gyermekek egészségügyi ellátásának és étkezésének javítását is követelte. A megmozdulás végén az is elhangzott, hogy politikai, szólás- és gyülekezési szabadságot és szabad választásokat akarnak a tüntetők. A demonstrálók vörös zászlókat égettek és lengyel patriotá dalokat énekeltek. Amikor a menet elérte az Európai Kávéházat az ott tartózkodó írók és értelmiségiek itallal és élelemmel látták el a tüntetőket. A helyi vár előtt tartózkodó tömeg létszáma már elérte a 100 000 főt. Amíg a tömeg a hatóságokra várt, addig delegáció át adta át a tüntetők petícióit a helyi tanács vezetőinek. A petíció fő követelése az volt, hogy kezdjenek tárgyalásokat a munkásokat ért sérelmekről. Válasz nem volt. Ekkor az emberek a kommunista párt épületéhez vonultak, ahol további zászlókat és a vezetők plakátjait égettek. A tömeg megállíthatatlan volt, megostromolták a helyi börtönt és fegyverekhez is jutottak. Elfoglalták a rádió stúdióját is, és megsemmisítették a nyugati adásokat zavaró készülékeket. Egyedül az állambiztonság épületét nem foglalták el.

Időközben a demonstráció politikai értelmet kapott, sztrájkból nemzeti felkelés lett, amelyben igen sokszínű vélemények egyesültek egyetlen demokratikus hanggá. A poznani felkelők kezdték úgy érezni, hogy az egész lengyel nemzetet képviselik, és küszöbön áll az országot átfogó forradalom (Machcewicz, 1993). Olyan pletykák kaptak lábra, hogy hasonló megmozdulások indultak el más lengyel városokban. Az állambiztonság helyi székháza lett a sztálinizmus bástyája. Mivel a legtöbb lengyel katona és rendőr ezt az épületet védte, valószínűsíthető, hogy az utcákon megjelenő erők szovjet katonák voltak lengyel egyenruhában.

A szovjet háttérű lengyel hadügyminiszter, Rokoszovszkij marsall rendkívüli találkozót kért Ochabtól. Szerinte, mivel a helyi erők képtelenek voltak a helyzet ellenőrzésére, szükség volna a katonai beavatkozásra (Nalepa, 1992). A katonai erőszakra vonatkozó javaslatát ellenszavazat nélkül fogadta el a PB (Toranska, 1987, 51). 10 000 katonát és 400 tankot vetettek be, 73-an meghaltak és igen sokan megsebesültek. 7 katona halt meg az összecsapásokban, temetésükön vezető kommunis-ták, Gierek és Cyrankiewicz szónokoltak. Mivel megszűnt a kommunikáció Poznan és a külvilág között, vad hírek kaptak lábra. Ezek szerint 30 000 paraszt csatlakozott a felkeléshez és Lódzból is 40 000-en jöttek harcolni. A felkelők abban bíztak, hogy ha még kitartanak néhány napig, megérkezik a nyugati katonai segítség és az emig-

ráció harcosai. Anders tábornoktól egyenesen egy légidesszantos hadosztályt remélték.⁸ Megbízható források szerint komoly utcai harcok voltak Poznan-ban, mely során a szovjet konzulátus is megsemmisült. Más források szerint a szovjetek légi-erőt is bevetettek, és az általuk letartóztatottakat automatikusan Szibériába szállították (Machcewicz, 1993, 128–129).

Magyarázatok

Lengyel kommunista magyarázatok szerint Poznan esete atipikus volt, Lengyelországban nem volt igény és esély hasonló felkelésekre. Ellenzéki megközelítések szerint a poznani felkelés az egész nemzet hangulatát tükrözte. Jan Gross szerint az elnyomottak kiléptek a közöny álarca mögül, és felléptek érdekeik érvényesítéséért. (Gross, 1979, 150–151). Ennek ellenére a hivatalos kommunikációban a felkelőket huligánoknak bélyegezték, akik csak a köztulajdon elleni károkozásban voltak érdekeltek. A kommunista médiákban főleg a lerombolt helyszíneket és a „bűnösök” megbánó nyilatkozatait közölték. Nagyhatásúak voltak például a mozikban játszott híradók.⁹

A Poznanba küldött politikusok meg sem próbálták, hogy találkozzanak a felkelőkkel. Az igazi párbeszéd helyett főleg ideologizáltak és fenyegettek, erre jó példa Cyrankiewicz miniszterelnök megnyilatkozása: „Bármelyik huligán és mániákus, aki kezét emel a népuralom, a munkásosztály ellen, példásan meg lesz büntetve, és le lesz vágva a keze.”¹⁰ A jövő vezetője, Gierek, a PB-nek július 7-én azt jelentette, hogy a poznani felkelés mindenképpen reakciós karakterű, amelyet a „munkásosztály ellenfelei” szítottak. Gierek jelentése szerint a helyi hatalom erőszakszervei (katonaság, rendőrség és állambiztonság) nem vettek részt az eseményekben, ezért nem terheli őket felelősség.¹¹ A hivatalos kommunista magyarázatok szerint a felkelés fő oka gazdasági, pontosabban a megszigorított műszakrendszer bevezetése volt. A helyi államrendőrség fő hibája az volt, hogy nem azonosította megfelelő időben a hangadókat. A 20. kongresszus után a rendőrség és a titkosszolgálat demoralizálódott, és a helyi pártszervezetek passzivitásba menekültek. A belső kritikát sokan úgy értelmezték, hogy itt az idő a végtelen kritikára és a többpártrendszerhez és kapitalizmushoz való visszatérésre.¹² (Érdekes, hogy belgrádi elemzések szerint nemcsak gazdasági okok miatt tört ki a felkelés, hanem a munkások nagy része kiállt a demokratizálás mellett is).¹³ Ochab szerint a felkelésnek nemzetközi következménye is volt: „A néphatalom elleni felkelés elvezet az imperializmushoz. Ellenforradalmi elemek visszaéltek a 25. Nemzetközi Vásáron (június 17–31) résztvevő külföldi elemekkel való kommunikáció lehetőségével, és kapcsolatokat építettek ki a munkáshatalom elleni lázadás külföldi megerősítésére. Ezek az elemek világosan szovjetellenes élel léptek fel.”¹⁴

Hasonlóképpen lépett fel a magyar sztálinista vezető, Rákosi is: „A poznani vásár ürügyén az amerikaiak ejtőernyős egységeket küldtek a városba. A világháború óta ez volt a legnagyobb szabású imperialista provokáció. Az ellenség megpróbálta megzavarni a harmóniát a néphatalom és az állampolgárok között.” (Granville, 2001, 1059). A Magyar Kommunista Párt közleménye szerint: „A poznani provokáció intő jel minden magyar munkásnak és hazafinak, hogy fellépjenek a diverzió ellen, amely fenyegeti a marxista-leninista alapon álló fejlődésünket és a 20. kongresszus vívmányai alapján megindult demokratizálódási folyamatot.”¹⁵ Amikor Rákosi július 18-án lemondott, Mikojan, a helyi szovjet nagykövet azt jelentette, hogy a budapesti Petőfi Kör tagjai „ideológiai Poznant játszanak, éles lőszer nélkül”. Igaz, hogy a legtöbb résztvevő diák vagy értelmiségi volt, és a kommunista reformert, Nagy Imrét támogatták, de Mikojan figyelmeztetett: „Kezdetben Poznanban sem volt szó közvetlen ellenforradalomról. Ennek megfelelően a Petőfi Körben folytatódó viták egyelőre nélkülözik az ellenforradalmi elemeket, de ez nem nyugtathatja meg a magyar kommunistákat.” (Granville, 201, 1058).

Moszkva szerint imperialista-reakciós ügynökök használták ki a gazdasági nehézségeket és szítottak felkelést Poznan utcáin. A lengyel munkásosztály visszautasította az imperialista provokációt, és megvédte a munkásosztály uralmát. A *Pravda* vezércikke szerint: „Mindenki számára világos, hogy a poznani eseményeket ellenséges ügynökök provokálták ki. Az amerikai sajtó meg sem próbálja titkolni ezeket az összefüggéseket. A New York Journal-American büszkén jelentette, hogy a Szenátus 25 millió dollárt különített el külföldi szabotázs céljára, amely a poznani felkeléshez hasonló eseményekhez vezethet.”¹⁶

Washington valóban váratlanul érték a poznani történések. A State Department akkori elemzése szerint a 10 éves szovjet megszállás megszüntetett minden ellenállást, nem léteztek a kommunista hatalom ellen fellépő mozgalmak vagy társadalmi csoportok. Az amerikai elemzők szerint a Sztálin halála utáni enyhülés is inkább elterelő művelet volt, mert nem fenyegette semmi az elnyomó rendszer és szovjetizálás megszilárdulását Közép-Kelet Európában (Machcewicz, 1997, 47).

Moszkva szerint a desztálinizáció túl messzire ment, és most már a szovjet rendszer alapjait veszélyeztette. Moszkva meg akarta állítani a folyamatot, differenciálni próbált a sztálinista rendszerrel való szembenézés és a túlzott kritika között, amely az „imperialisták malmára hajtotta volna a vizet”.¹⁷ A szovjet kommunisták visszatértek a történelmi fejlődés teleológikus jelszavához: „Semmiféle összeesküvés és lázadás nem állíthatja meg a történelmi fejlődés folyamát, amelynek végcélja a kommunizmus.”¹⁸

A moszkvai és varsói vezércikkek között érdekes divergencia alakult ki. Az előbbieket biztosak voltak a kommunizmus végső győzelmében, míg az utóbbiak jóval szkeptikusabbak voltak. A változást akarók számára Poznan világos üzenetet hordozott. Gomulka szerint: „Nevetségesek voltak azok a vádak, amelyek szerint Poz-

nan külföldi ügynökök aknamunkája miatt történt.”¹⁹ A radikálisabb vélemények szerint a sztálinizmus megfosztotta a munkásokat a politikai képviselőtől. A munkás önkormányzatiság híveinek azt ígérték, hogy jobban bevonják a dolgozókat a döntéshozatalba. 1956 júniusában Jacek Kuron és három kollégája találkozott Leszek Gozdzikkal, a hatalmas Zeran traktorgyár üzemi bizottságának titkárával (Kuron, 1990, 102–103). Gozdzik arról panaszkodott, hogy igazából nem működik a munkások részvétele a döntéshozatalban (Gozdzik, 1996, 22–45), erre Kuron és társai a jugoszláv munkás önkormányzati rendszer sikeréről beszéltek (Bobrowski, 1957; Brus and Jakubowicz, 1957). A kapcsolatfelvétel ellenére kijelenthetjük: az 1970-es évek végéig nem volt igazi előrelépés a munkástanácsok és önkormányzatiság terén.

Október

Poznan után a közhangulat megromlott, az ellenállás növekedett (Jankowiak and Rogulska, 2002, 16–17). A lengyelek úgy érezték, hogy bármikor tovább romolhat a helyzet és további vérontásra kerülhet sor. Az időleges visszalépések ellenére úgy tűnt, hogy van esély az előrelépésre. A *status quo* már senkinek nem felelt meg. De a nagy kérdés az volt, hogy miképpen tovább. Az új tanév utcai eseményekkel kezdődött. A wroclawi egyetem kollégiumában volt sztrájk az állandó áramszünetek miatt. 500 diák tartott fáklvás felvonulást a városban, amely során megállították a buszokat és villamosokat. Amikor elérték a helyi pártszékházat, az ott levők elbarikádozták magukat és leoltották a villanyokat (Machcewicz, 1993, 150). A menetet a biztonsági erők szétverték, mielőtt elérték a városházát. A varsói egyetem diákjai nyílt levélben kérték a politikai rendszer demokratizálását. Szerintük csak teljes nyitottsággal (*jawnosć*) lehet megjavítani a fenálló rendet.²⁰ Miközben a párt vezetősége elzárkózott a lényegi vitától, igen sok előterjesztés érkezett egyszerű párttagoktól. Sokan úgy érezték, hogy most igazából beleszólhatnak a politikába. Elegük volt a sztálini korszak hallgatásából, és politikai lehetőséget láttak Gomulka újraválasztására. A közelgő pártkongresszus jó alkalomnak tűnt az áttörésre.

Gomulkát ugyan már előbb szabadon engedték, de csak 1956. április 7-én jelentették be a tényt (Andrzjewski²¹, 1986, 76–78). A PB delegációt menesztett, hogy találkozzon Gomulkával, és megvitassák az aktuális politikai helyzetre vonatkozó javaslatait (Rykowski and Wladyka, 1989.132–134). Augusztus 5-én visszavették a pártba is, s ezután ő lett a párt és társadalom közötti párbeszéd záloga.²² Mivel a sztálinizmus áldozata volt, mindenki biztosra vette orszellenességét. Az orosz vezetők minél nagyobb nyomás alá helyezték, annál nagyobb hazafinak tűnt. Gomulka október 12-én szólalt fel a Politikai Bizottságban, s igazából nem érezte a párt megosztottságát, mert főleg a másfél millió párttag képviselőjére koncentrált a viharos tör-

ténelmi időszakban. „A kommunisták elvesztették a társadalom bizalmát, hacsak nem akarják katonai eszközökkel fenntartani hatalmukat, új módszerekkel kell visszanyerniük a társadalom bizalmát. A párttagságot demokratizálni kell, és nem lehet visszatérni a régi eszközökhöz.” Október 19-re hirdették meg a PB és KB közös ülését (Andrzejewski, 1986, 96–109). A fordulat lehetősége a levegőben lógott.

Órákkal a közös gyűlés előtt szovjet katonai gép kért leszállási engedélyt Varsóban. Népes, Hruscsov által vezetett delegáció érkezett Moszkvából. Figyelmen kívül hagyva a lengyel fogadóbizottságot, egyenesen az orosz fogadóbizottsághoz – köztük a lengyel hadsereg 12 orosz tábornoka és maga Rokoszovszkij védelmi miniszter – siettek (Nalepa, 1995, 86). Az orosz delegáció előtt hangosan szólalt fel Hruscsov, úgy, hogy a lengyelek is hallják őt: „Ochab elvtárs árulása nyilvánvaló, vele többet nem foglalkozom.”²³

A helyszínen tartózkodó, sokkos állapotban lévő lengyel vezetők szerint Hruscsov olyan hangosan szólt, hogy még a reptéri személyzet is hallotta szavait. Az oroszok különben nem voltak túlzottan óvatosak. Az első orosz hadoszlop hamar elérte Varsót, míg a többiek úton voltak (Persak, 1997, 29). A szovjet flotta hajói megjelentek a gdanski öbölben. Rokoszovszkij saját szakállára, a PB felhatalmazása nélkül katonákat küldött Varsó stratégiai pontjaira. A lengyel vezetőkhez hű erők is felvonultak, helyenként feszült patthelyzet alakult ki a két fél között. A lengyel vezetők a Belvedere Palotában fogadták a szovjet delegációt, ahol Hruscsov rögtön nyilvánvalóvá tette, hogy beavatkoznak és brutálisan leverik a lengyel erőket, ha nem születik nekik megfelelő kompromisszum. Mikor azonban Gomulka rákérdezett, mit is akarnak pontosan, nem kapott világos választ. A tárgyalás ezután nyugodtabb hangulatban folytatódott. Hruscsov kijelentette: a Lengyelországban tartózkodó orosz erők csak hadgyakorlat céljából vonultak fel. Gyorsan egyeztetett Rokoszovszkijjal és Konyevvel, majd leállították az orosz erők felvonulását. A lengyel helyzet külpolitikai aspektusa azonban továbbra is igen fontos volt a szovjet vezetésnek. Mikojan felhívta a figyelmet a NATO-fenyegetésre, és kijelentette, hogy az USA készen áll, hogy aláaknázza a szovjet–lengyel szövetséget. Hruscsov azzal vádolta a lengyeleket, hogy hátat akarnak fordítani a szovjeteknek és a Nyuggattal kacérkodnak (Gluchowski, 1995; Volkogonov, 1994, 480–482 and 509, note 13). Hruscsov és Mikojan jelezte a lengyeleknek, hogy problémák adódhatnak az NDK-val való kapcsolattartásban, gyakorlatilag felbomolna a keleti blokk, amit nem engedhetnek meg.

Gomulka nyugodt hangon elpanaszolta, hogy szerinte túl sok az orosz tank és katonai tanácsadó – mint például Rokoszovszkij marsall – lengyel földön.²⁴ Kijelentette: nem akarják elhagyni a Varsói Szerződést, és kitartanak a baráti országok mellett. Molotov megjegyezte, hogy míg a lengyel elvtársaknak csak magukért, a szovjet vezetőknek az egész blokkért kell felelniük. A szovjet delegáció ezután a kívánatos lengyel vezetőről szólva elmondta: „szeretnének régi, megbízható elvtár-

sakat látni a varsói vezetésben”. Végül a megzavarodott lengyeleket az oroszok utasították, hogy új, „forradalmi” vezetést hozzanak létre, Gomulka nélkül (Paczkowski, 1998, 8–12; Kramer, 1995, 2). Ugyanakkor a tárgyaláson magán továbbra is elfogadták tárgyalópartnernek Gomulkát. Ennek két oka volt: az oroszok – különben helyesen – azt gondolták, hogy a történetek ellenére Gomulka továbbra is hívő kommunista (Khrushchev, 1974, 205). Másodszor: a szovjetek őszintén féltek a lengyelek ellenállásától. Hruscsov később úgy emlékezett vissza, hogy elég szkeptikusak voltak Rokosszovszkij véleményével kapcsolatban, aki szerint konfliktus esetén a lengyel hadosztályok nagy része hűséges lenne Moszkvához: „Természetesen a mi katonai erőnk jóval nagyobb volt Lengyelországnál, de igazából nem akartuk saját csapatainkat bevetni (Khruscsev, 1974, 203).” Valószínűsíthető, hogy Hruscsov megjegyzése inkább logisztikai, és nem humanitárius jellegű volt, mivel az orosz csapatok két hét múlva megszállták Budapestet, és kemény utcai harcokba keveredtek.

Egyes vélemények szerint a kínai vezetőknek volt kulcsszerepük az események alakulásában. Ochab visszaemlékezéseiben utal pekingi tárgyalásaira (1956. szeptember), amelyek főleg arra irányultak, hogy a lengyelek kitörjenek a blokkon belüli diplomáciai karanténból. Közvetlen szomszédaitól, az NDK-tól és Csehszlovákiától sokat nem remélhetett, mivel Novotny és Ulbricht meglehetősen korlátoltak voltak, Titó pedig túl távoli. Az is segített, hogy a kínaiak Lengyelországot a blokkon belüli valós súlyánál többre értékelték. Peking számára is jól jött ez a kapcsolat, mivel elleneztek a desztalinizációt, és érezték, hogy akár kenyértörésre is sor kerülhet Moszkva és Peking között. A kínai vezetésnek az is jól jött, hogy panaszkodhattak Moszkva túlzott beavatkozása miatt.²⁵ Csü-en-Lai később azt mondta Gomulkának, hogy Peking támogatta a lengyel kommunisták 8. kongresszusának döntéseit és annak stabilizáló hatásait. Sőt, az októberi válság alatt felhívta Moszkvát és kérte az oroszokat: ne avatkozzanak be és hagyják a lengyeleket megoldani saját problémájukat (Toranska, 1987, 55-60). Azt is hangsúlyozta, hogy a problémát a felek egyenjogúsának elve alapján kell megoldani.

A szovjet delegáció október 20-án eltávozott Lengyelországból, és Gomulka beszédével megkezdődött a 8. pártkongresszus. Gomulka szerint a 20. SZKP-kongresszus üzenete világos, és megindult a megtisztulás folyamata. A munkásság is tudni szeretné az igazságot, ezért várnak türelmesen a petíciókra adandó válaszokra. A poznańi munkások sem a kommunista uralom ellen lázadtak, hanem a helyi hatalom visszaélései ellen. Gomulka kijelentette: „Ha a párt elvesztené a munkások bizalmát, akkor a párt vezetői igazából senki mást, csak magukat képviselnék.”²⁶ A lengyel vezető felhívta a figyelmet arra, hogy a mezőgazdasági szövetkezetekbe való belépés csak önkéntes lehet, hogy ne használjanak fizikai, pszichikai erőszakot vagy adózsarolást a meggyőzésre. A szövetkezeteknek igazi önkormányzó egységeknek kell lenniük, és legyen lehetőségük állami hitelhez jutni. A szövetkezetek

csak a közösségi szellem megerősítésével lehetnek sikeresek. Miért ne versenyezhetnének a kommunista szövetkezetek a katolikus alapúakkal? (sic!) Minden országnak joga van a saját függetlenségére és kormányára. Ezt az elvet mindig tiszteletben kell tartani, mégha a lengyel-szovjet viszonyban nem is volt mindig így.²⁷

A Gomulka-beszéd nyilvánosságra kerülése után hatalmas szimpátia-tüntetések zajlottak le az ország szinte minden vidékén és nagyvárosában. Ez a tömegmozgósítás komolyan aggasztotta Moszkvát, ezért Hruscsov minicsúcsot hívott össze az NDK, Csehszlovákia, Bulgária, Magyarország és Kína részvételével. Novotny és Ulbricht az azonnali beavatkozás mellett érveltek (Persak, 1997, 37–42), míg Hruscsov óvott a hirtelen döntésektől (Kramer, 1995, 53). Hruscsov a titkosszolgálati jelentések alapján már tudta, hogy egy esetleges katonai konfrontáció esetén nem bízhatnak a lengyel hadseregben. Egyes helyeken a munkásokat is felfegyverezték, munkásmilíciák álltak fel. A legfőbb útvonalakat lezárták a lengyel belügyi erők. Ezek a körülmények nem tették kívánatosná a katonai beavatkozást.

Gomulka a beavatkozás gazdasági aspektusára is felhívta a figyelmet: „Lengyelország katasztrofális gazdasági állapotban volt. 900 000 tonna gabona hiányzott. A szénbányászat²⁸ is krízisbe került. A 20. kongresszus után Lengyelország is magáévá tette az ott javasoltakat, de nem volt eszközünk a végrehajtásukra. Ezért is kért Ochab elvtárs nagy kölcsönt a SZKP-től.” Hruscsov erre azt válaszolta, hogy talán az USA-tól kellene hitelt kérnie; Ochab naívvul megjegyezte, hogy megpróbálhatnák, de biztos nem kapnák meg. Ochab válasza feldühítette Hruscsovot (Kramer, 1995, 53). Végül Gomulka felajánlotta, hogy rendet tesz, persze csak a saját eszközeivel.

A moszkvai csúcstalálkozó résztvevői két pozitív üzenetet kaptak Gomulkától. Az elsőben a lengyel vezető felhívta az ifjúságot, hogy segítsék a rend visszaállítását. Ennek fejében megígérte, hogy szélesítik a párt belső demokráciáját és a munkások részvételi jogait a gazdasági döntéshozatalban.²⁹ A második, híres beszédét százezrek hallották a varsói Kulturális Palota előtt. A legtöbb elemzés arra emlékezik, hogy Gomulka beszélt a Varsó felé közeledő orosz csapatokról és, hogy Hruscsov garanciát adott, hogy 48 órán belül visszavonulnak az orosz egységek. A *Pravda* közleményben hozta le Hruscsov ígéretét. Az orosz verzióból kihagyták azokat a részeket, amelyek arról tudósítottak, hogy a lengyel nép megbízhat hadseregében, amelyet a varsói kormány ellenőriz. Szintén kimaradt az a rész is, amelyik a „hibázó elvtársak” felelősségre vonásáról beszélt. Moszkva örömmel fogadta Gomulka beszédét, mivel a fokozódó berlini krízis miatt szükség volt minden Lengyelországban államasozó szovjet egységre.³⁰

Csalódottan vette viszont tudomásul Gomulka beszédét a forradalmat váró lengyel nép, hiszen további demonstrációk kilátásba helyezése helyett nyugalomra intett. Több mint 10-ezren maradtak a téren, akik visszautasították Gomulka kérését. Ők a KB épülete elé vonultak, ahol szovjetellenes és hazafias lengyel szlogeneket

kiabáltak. Követelték Vyszynski szabadon engedését, Rokossovskij leváltását és a szovjet bázisok bezárását. Többen a magyar követség előtt gyülekeztek és szolidaritást vállaltak Magyarországgal.

Magyarország

Gomulka beszédét teljes egészében publikálta a *Szabad Nép*, a Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja. Hatalmas demonstrációkat is tartottak a lengyel néppel való szolidaritás jegyében, tulajdonképpen ekkor indult a magyar forradalom. Nagy Imre október 24-én lett miniszterelnök. Néhány napnyi hezitálás után elkezdte végrehajtani a forradalmárok követeléseit. Az ÁVH-t megszüntették és a szovjet egységek visszavonultak. Rehabilitálták a többpártrendszert és készültek a választásokra.

Az új lengyel vezetés szövetségeseket keresett a blokkon belül, ahol továbbra is a sztálinista vezetők voltak többségben. Számukra Magyarország tűnt az egyetlen elérhető szövetségesnek. A magyar forradalom miatt a szovjetek figyelme Budapest felé fordult, ekkor időlegesen csökkent a lengyel–szovjet feszültség, de féltő volt, hogy a magyar forradalom bukása esetén a szovjetek Lengyelország ellen fordulnak. A lengyel KB az alábbi kiáltványt küldte Budapestre:

„Magyar Testvérek!

Ismerjük a Nagy-kormány programját, amely az életszínvonal emelésére, a szovjet csapatok kivonására, a teljes nemzeti függetlenség és szocialista demokrácia kivívására irányul. Nem szeretnénk beavatkozni belügyeitekbe, de azt tartjuk, hogy ez a program a magyar nép és a szocialista országok összességének érdekeit szolgálja. (...)

Egy oldalon vagyunk, a szabadság és szocializmus pártján. Hozzátok szólunk, hagyjátok abba a vérontást és testvérgyilkosságot! Térjen vissza a béke, hogy közösen tudjuk végrehajtani a demokratikus szocializmus programját.” (Tischler, 1999, 127–128).

Gomulka és Cyrankiewicz írták alá a nyilatkozatot. Ők és Ochab találkoztak a szovjet delegációval (Hruscsov, Malenkov, Molotov) a lengyel–szovjet határon november 1-jén. Az oroszok közölték, hogy újra le fogják rohanni Magyarországot. A lengyelek tiltakoztak, mondván: a külső beavatkozás csak tovább rontja a helyzetet. Abban viszont egyetértettek, hogy Magyarországon ellenforradalom van kibontakozóban, és egy esetleges választáson a kommunisták nem kapnának többet 8-10 százaléknál. A katonai beavatkozás azonban előre nem látható következményekkel járna. A november 1-i lengyel–szovjet találkozón nem volt esély kompromisszumra. Az oroszok ezután Titóhoz utaztak, aki meglepően könnyen támogatta a katonai beavatkozást.

A november 4-i szovjet beavatkozást elősegítették a szuezi események. Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael megtámadta Egyiptomot, hogy átvegyék az ellenőrzést a szuezi csatorna felett, amelyet Nasszer államosított. Ez a lépés elvonta a világ figyelmét a budapesti eseményekről. Eisenhower a közeledő elnökválasztás miatt nyelte le az orosz agressziót. Kijelentette, hogy az amerikaiak nem akarnak beavatkozni a szovjet blokk belső ügyeibe. Gomulka szintén elfogadta az orosz beavatkozást. Lengyel újságírók protestálására válaszul kijelentette: „Nem akarják, hogy Lengyelország sorsát veszélyeztessem? Azt akarják, hogy álljak ki Nagy Imre mellett, anélkül, hogy ismerném vagy lennének közös céljaink? Csak azt tudom, hogy kormányában nem voltak kommunisták, és a csőcselék kommunistákat akasztott lámpavasra. Azt várják tőlem, hogy ilyen kormányt támogassak vagy hasoló sorsot akarjak?” (Werblan, 1991).

Gomulka főleg attól félt, hogy a budapesti beavatkozás után láncreakció indul be, és a szovjetek beavatkoznak Lengyelországban is. Magyarországtól eltérően októberben csökkent a feszültség a lengyel–orosz viszonyban, de a közhangulat stabilan oroszellenes maradt, gyakoriak voltak a „Rokosszovszkij-t Szibériába!” és az „Oroszok haza!” szlogenek. Gomulka közölte az oroszokkal, hogy a szovjet „tanácsadókat” már régen haza kellett volna rendelni. Ez a feszültség új forrása volt ugyan, de végül visszavonták a szakértőket a hadseregtől és az állambiztonságtól, Rokosszovszkijt pedig november 10-én felmentették. Ezek a lépések komoly szovjet gesztust jelentettek a lengyelek irányában, s ez még akkor is igaz, ha a varsói szovjet követség felduzzasztásával továbbra is igen erős volt a közvetlen orosz befolyás. Ennek ellenére a társadalmi ellenállás fennmaradt, főleg azokon a területeken, ahol szovjet csapatok állomásoztak. A lengyel társadalom ellenezte Gomulka moszkvai útját, amelyre november 15 és 18 között került sor. A látogatás fontosságát jól jelzi a szovjet delegáció összetétele (Hruscsov, Bulganyin, Mikojan, Szaburok és Zsukov marsall). A tárgyalásokon Moszkva elfogadta a limitált lengyel önállóságot, amely figyelembe veszi a lengyelség történelmi és kulturális hagyományait. Már nem volt kötelező másolni a sztálini modellt. Ez persze nem jelentett teljes önállóságot, erre figyelmeztetett a magyar forradalom eltiprása. Nem született megoldás a hatalmas arányú népmozgalmak következményeinek kérdésében sem (1939-41, illetve 1944)³¹.

A moszkvai paktum ellenére világosan lehetett látni a mozgástér korlátait. A Varsói Szerződés garantálta a lengyel határok sérthetetlenségét (Odera–Niesse vonal). Szerződésben biztosították a szovjet csapatok lengyelországi állomásozását, illetve tranzitjogait³². A tárgyalások döntő többsége gazdasági ügyeket ölelt fel. Az oroszok elengedték Varsó tartozásait, sőt további hiteleket adtak. Ezek a megállapodások szabályozták a kétoldalú kapcsolatokat 1970-ig. Alapanyagügyekben (bányászat, energia stb.) Gomulka mindig együttműködött a szovjetekkel. Utódjától, Gierektől eltérően nem érdekelte a nyugati nyitás, attól tartva, hogy a kapcsolatok

„ellenforradalomhoz” vezetnének. A radikális sztálinizmus-ellenes hős hamarosan a szovjet uralom bástyájává vált (Paczkowski, 1998, 1-4).

A következmények

A lakosság politikai aktivitásának elcsendesítése érdekében a párt vezetői áttekintették az állam és egyház közötti kapcsolatrendszerét. Vyszynski bíboros továbbra is házi őrizetben maradt, nemzeti színekkel körülvett, üresen maradt trónját mintegy félmillió zárandok láthatta november 26-án a Jasna Góra-i apátságánál. Október 26-án két vezető kommunista hivatalnok, Kliszko és Bienkowski látogatta meg a bíborost. Gomulka nevében felajánlották, hogy térjen vissza Varsóba és foglalja el érseki székét. Vyszynski nem könnyen fogadta el a javaslatot, több feltételt is támasztott. Láta a belpolitikai eseményeket, és ő is egyetértett az indulatok lecsillapításának szükségességével. Gomulka beszédeit is elfogadhatónak tartotta, még akkor is, ha nem értettek egyet mindenben. Mindenekelőtt az 1953-as rendeletet akarta visszavonni, amely vétőjogot adott az államnak az egyházi kinevezésekben. Emellett vissza akarta helyezni azokat a főpapokat pozíciójukba, akiket politikai okok miatt váltottak le. Különösképpen Kaczmarek kielcei püspököt, akit koncepciós per keretében fosztottak meg rangjától. A bíboros 5 új püspököt is szeretett volna kinevezetni Nyugat-Lengyelországba, és a katolikus sajtó teljes szabadságának szavatolása mellett is kiállt (*A Freedom Within*, 1985, 268–270). Amint teljesültek ezek a feltételek, Vyszynski visszatért Miodowa utcai palotájába.

Gomulka október 29-én katolikus értelmiségiek egy csoportját fogadta. A párt vezére elégedetten nyugtázta, hogy sikerült elkerülni a szovjet inváziót, és most már Lengyelország újjáépítéséhez kért segítséget; egyben engedélyezte a *Tygodnik Powszechny*, katolikus hetilap újbóli publikálását. Gomulka örömmel értesült arról, hogy az egyház nem tervezi katolikus párt alapítását, és abban bízott, hogy a találkozó után normalizálódik az állam és egyház viszonya (Friszke, 1997, 40).

Az egyik résztvevő értelmiségi, Tadeusz Mazowiecki (a rendszerváltás után lengyel miniszterelnök - a szerk.) kapcsolatot épített ki a katolikus körök és a *Po prostu* folyóirat körül csoportosuló reformkommunisták között. Közös érdekük volt Gomulka támogatása a resztálinizáció és az újjáéledő radikális nacionalizmus ellenében. Ez a szövetség, az Összlengyel Katolikus Klubban intézményesedett. Több mint 600 értelmiségi vett részt a mozgalom indításában. A Klub hivatalosan támogatta Gomulka programját, amely ha szovjet orientáció mellett is, de fenntartotta az ország függetlenségét. A Klub nem akart indulni a választásokon, és nem törekedett közvetlen politikai szereplésre (Friszke, 1995, 188). Mazowiecki engedélyt kért és kapott a *Wież* című folyóirat indítására, amelynek első száma végül 1958 nyarán jelent meg. A folyóirat célja az volt, hogy párbeszédet kezdeményezzen a katolikusok és a marxisták között. Kétségtelen, hogy szükség is volt az ilyen jellegű párbeszédre.

1956 végén sztrájkhullám söpört végig Lengyelországban. Ezek a megmozdulások nemcsak Gomulkát támogatták, hanem demokratikus programot fogalmaztak meg, amely jóval túlmutatott Gomulka programján. A lengyel közvélemény először tűnt szabadnak a kommunista hatalomátvétel óta. A gyárakban, az egyetemeken, de még a kaszárnyákban is úgy tűnt az egyszerű lengyeleknek, hogy szabadon mondhatják el véleményüket a politikáról. A szemtanúk szerint a közhangulat igen hasonló volt a Szolidaritás 16 hónapjának hangulatához. Persze a szólásszabadságban több alaptalan pletyka is lábra kapott, például többek szerint Rokosszovszkij marsall vezette a Budapestet megszálló szovjet csapatokat.

November 4. után sok, a magyarokkal szimpatizáló demonstrációt szerveztek. A magyar véráldozatok láttán sokan az 1944-es varsói felkelésre emlékeztek (a lengyel rádió például véradást szervezett a magyar sebesülteknek). Mások élelmet és gyógyszereket gyűjtöttek, 1957 februárjára több mint 80 vagonnyi segély indult el Varsóból Budapestre (Granville, 2001, 1062).

A szovjetek elleni lázadások szinte állandóvá váltak. November 18-án Bydgoszcz-ban tömegek ostromolták meg a *Szovjet–lengyel baráti társaság* székházát. December 10-én megostromolták a szovjet konzulátust Szczecinben (a lengyel állambiztonság nem is hallott a szzczecini konzulátos létezéséről). A nyugati rádióállomások zavarását is megszüntették, majd sokan követelték a kötelező orosznyelv-oktatás megszüntetését.

Érezve a társadalmi feszültséget, december 16-ra parlamenti választásokat hirdettek meg. Később ezt 1957. január 20-ra halasztották, hogy a pártnak legyen ideje saját bázisa mozgósítására (Machcewicz, 2000). A kommunisták feladatát megkönnyítette, hogy minden jelölt a Nemzeti Egységfront esernyőszervezet színeiben indult. Mivel más jelöltek nem voltak, főleg a rontott szavazatok, illetve a részvétel nagysága alapján lehetett következtetni a politikai hangulatra. Gomulka a választások előtt, újravi beszédében világos politikai üzenetet fogalmazott meg: „Csak egy szocialista Lengyelország maradhat meg független országgént Európa térképén. A párt a függetlenség garanciája, amelyet alátámaszt a baráti lengyel–szovjet viszony. (...) Ha nem a párt jelöltjeire szavaztok, a függetlenség ellen szavaztok” (Gomulka, 1957, 212–213).

Wyszynski kardinális hivatalos kérésre támogatta a jelöltek listáját, sőt, négy nappal a választás előtt a katolikusok kötelességének nevezte a választási részvételt (Raina, 1986, 150–151). Ezzel az egyház tulajdonképpen elfogadta vagy másképpen: legitimálta a kommunista politikai uralmat (Dudek, 1995, 50). Ennek ellenére maga a kardinális nem vett részt a szavazáson, és ezt a tényt már előre tudatta a hívvőkkel. Ezek alapján nem meglepő, hogy a részvétel 94,1 % volt, és a hivatalos lista – ellenjelöltek hiányában – a szavazatok 98,1 %-át szerezte meg.

1956 lehetőséget adott a pártnak, hogy jobban figyelembe vegye a társadalom akaratát. Rájöttek, hogy társadalmi párbeszéd nélkül nem lehet kormányozni. Go-

mulka győzelme és az orosz beavatkozás elmaradása nagy politikai siker volt. Gomulka beismerte, hogy az egyházellenes kampány megbukott, ettől kezdve integrálni próbálták az egyházat a kommunista rendbe. A parasztok szintén éltek a lehetőségekkel, és erős szövetkezet ellenes agitációs hullám indult. Sok szövetkezetet eltöröltek, és visszatértek a magántulajdonhoz (3 hét alatt a szövetkezetek 75 %-a megszűnt). A föld régi tulajdonjogát is gyorsan visszaállították. A szövetkezetek megszüntetése sokszor helyi konfliktusokkal járt, és esetenként régi sérelmeket toltak meg. Olsztyn tartományban megrongáltak egy szovjet emlékművet, és a helyi pártvezetők ellen fordultak. A társadalom többsége számára azonban az októberi események csalódást okoztak. A legfigyelemreméltóbb munkás önszerveződés a halászhalkák és tengeri dolgozók szakszervezetének megalakulása volt (1956. október), akik a lengyel hadiflotta ágyúja előtt szervezkedtek. A helyzet olyan feszült volt, hogy a munkások attól tartottak, hogy a hajóágyúkat tüzet nyitnak Gdanskra és Gdyniára. A szakszervezet megalakulása igazi siker volt (Zuzowski, 1992, 265–269), és az események mintegy előre jelezték az 1980-as gdanski és gdyniai eseményeket. Az értelmiségiek ellenállása azonban gyengült, december 2-án megválasztották az Írószövetség új elnökét, Slominiskit, és a fiatalabb írók közül Mrozek és Hlasko is tagja volt az elnökségnek. A szervezet fellépett a cenzúra ellen, és kiálltak az emigráns lengyel írókkal (például Gombrowicz és Milosz) történő hivatalos kapcsolatfelvétel mellett. De később visszatért az erős cenzúra, és a reformpárti *Po prostu* folyóiratot betiltották.

Az 1956-os események nyomán megalakult a speciális, motorizált milícia, a ZOMO, amelynek tagjait könnygázzal és tömegoszlató eszközökkel szereltek fel, de éles lőszer nem kaptak. Ezeket az egységeket használták a diáklázadások leverésére 1968-ban és a munkáslázadások ellen 1970-ben és 1976-ban, végül 1981-ben a rendkívüli állapot bevezetésére. A ZOMO 1989 őszén volt utoljára aktív.

Párbeszéd indul viszont Gierke és a gdanski munkások között 1971-ben, majd 10 évvel később pedig a Szolidaritás szakszervezet és az akkori hatalom között, ami végső soron a kommunizmus agóniájának kezdetét is jelentette. 1956 öröksége nélkül ez elképzelhetetlen lett volna.

Irodalom

- A Freedom Within. The Prison Notes of Cardinal Stefan Wyszyński (1985) London, Harcourt Brace Jovanovich
- Andrzejewski, J. (pseudonym Andrzej Paczkowski) ed. (1986): Gomulka I inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982, Warsaw, Krag.
- Blazynski, Z. (1986): Mówi Józef Swiatlo, Za kulisami bezpieki i partii, 1940–1955, 3rd edition, London, Polska Fundacja Kulturalna
- Bobrowski, C. (1957): Jugoslawia socjalistyczna. Warsaw

- Brus, W. and Jakubiwicz, S. (1957): *System jugoslawianski z bliska*. Warsaw
- Brzostek, B. (2002): *Robotnicy Warszawy. Konflikty codzienne (1950–1954)*. Warsaw, Trio
- Coleman, P. (1989): *The Liberal Conspiracy: the Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*. New York, The Free Press
- Drozdowski, M. (ed.) (1998): *1956. Polska emigracja a Kraj*. Warsaw, Typografia
- Dudek, A. (1995): *Panstwo I Kosciolw Polsce, 1945–1970*. Krakow, Pit
- Dudek, A. and Marszalkowski, T. (1999): *Walki liczne w PRL, 1956–1989*. Krakow, Wydaw, GEO
- Friszke, A. (1994): *Opozycja polityczna w PRL, 1945–1980*. London, Aneks
- Friszke, A. (1997): *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*. Warsaw, Biblioteka Wiezi
- Gluchowski, L. (1995): *Poland, 1956: Khrushchev, Gomulka and the Polish October*. Cold War International History Project (CWIHP) Bulletin No., Spring.
- Gomulka, W. (1957): *Przemowienia*. Warsaw
- van Goudoever, A. (1986): *The Limits of de-Stalinisation in the Soviet Union: Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin*. London, Croom Helm
- Gozdzik, L. (1996): *Bylismy u siebie w domu*. In: Bratkowski, S. (ed.) (1996): *Pazdziernik 1956. Pierwszy wylom w systemie*. Warsaw, Proszynski i S-ka
- Granville, J. (2001): *Hungarian and Polish Reactions to the events of 1956*. *New Archival Evidence: Europe-Asia Studies*, 53, 7, November.
- Gross, J. (1979): *Thirty Years of Crisis-Management in Poland*. In: Rakowska-Harmstone, T. (ed.) (1979): *Perspectives for Change in Communist Societies*. Boulder, CO, Westview.
- Gross J. (1988): *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia*. Princeton, NJ, Guilford
- Hirszowicz, M. (1980): *The Bureaucratic Levithan: Study in the Sociology of Communism*. Oxford, Martin Robertson
- Jankowiak, S and Rogulska, A. (ed.) (2002): *Ponanski Czerwiec 1956*. Warsaw, IPN.
- Jaros, D. (1997): *Wies Polska w 1956 Roku*. In: Kersten, K. (ed.) (1997).
- Jedlicki, W. (1963): *Klub Krzywego Kola*. Paris, Kultura
- Kaminski, L. (1999): *Strajki robotnicze w Polsce, w latach 1945–1948*. Wroclaw, Gajt wydaw
- Kemp-Welch, A. (1992): *The Birth of Solidarity*. 2nd edition, London, Macmillan
- Kemp-Welch, A. (1996): *Khrushchev's Secret Speech and Polish Politics: The Spring of 1956*. *Europe-Asia Studies*, 48, 2, March.
- Kemp-Welch, A. (ed.) (1999): *Stalinism in Poland 1944–1956*. London and New York, Macmillan and St.Martin's Press
- Kersten, K. (1991): *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948*. Berkely, CA, University of California Press
- Kersten, K. (1993): *1956-Punkt zwrotny*. *Krytika*, 40.
- Kerten, K.(ed.) (1997): *The Terror, 1949–1954*. In: Kemp-Welch, A. (ed.) (1999).
- Khrushchev, N.S. (1974): *Khrushchev remembers: The Last Testament*. London, Deutsch
- Kopka, B. (2002): *Obozy pracy w Polsce 1944–1950*. Warsaw, Karta
- Kowalik, T. (1980): *Spory o ustroj spoleczno-gospodarczy Polski 1944-48*. Warsaw, Zeszyty TKN–Nowa
- Krame, M. (1995): *Hungary and Poland in 1956*. *CWIHP Bulletin*, 5 Spring.
- Kuron, J. (1990): *Wiara I Wina. Do I od komunizmu*. Warsaw, Nowa
- Machcewicz, P. (1993): *Polski Rok 1956*. arsay, Mowja Wieki
- Machcewicz, P. (1997): *Stany Zjednoczone wobec Polskiego Pazdziernika 1956 roku*. In: Kersten, K. (ed.) (1997).
- Machcewicz, P. (2000): *Kampania wyborcza I wybory do Sejmu 20 stycznia 1957*. Warsaw, Wysaw Sejmowe

- Machowski, E. (2001): *Poznanski Czezwiac 1956. Pierwszy bunt spoleczenstwa w PRL*. Poznan, Wydaw Poznanski
- Nalepa, E. (1992): *Pacyfikacja Zbuntowageno Miasta. Woljsko Polskie w Czerwcu 1956 r.w Poznaniu*. Warsaw, Bellona
- Nalepa, E. (1995): *Oficerowie Armii Radzieckej w Wojsku Poskim 1943–1948*. Warsaw, Wojskowy Instytut Historyczny
- Nalecz, D. (ed.) (1994): *Glowny urzadz kontroli prasy, 1945–1956*. Biblioteka Narióodowna
- Paczkowski, A. (1994a): *Aparat bezpieczenstwa w latach 1945–1956*. 2 vols, Warsaw, ISP-Pan
- Paczkowski, A. (ed.) (1994b): *Tajne dokumenty Biura Politycznego I Sekretariatu Kc. Ostatni Rok wladzy 1988–1989*. London, Aneks
- Paczkowski, A. (2003): 'System nomenklatury' in Paczkowski (ed.) (2003) *Centrum wladzy w Polsce, 1948–1970*. Warsaw, ISP-Pan
- Persak, K. (1997): *Kryzys stosunkow Polsko-Radzieckich w 1956 roku*. In: Kersten, K. (ed.) (1997).
- Piechuch, H. (1990): *Spotkania z Fejginem: (zza kulis bezpieki)*. Warsaw, Wydaw, Lodowego
- Polonsky, A. (1972): *Politics in Independent Poland 1921–1939. The Crisis of Constitutional Government*. Oxford, Oxford University Press
- Raina, P. (1986): *Stefan Kardynal Wyszynski*. Vol.2, London, Ofycna Poetow I Malarzy
- Roszkowski, W.: *Historia Polski, 1914–1991*. Warsaw, PWN
- Rykowski Z. and Wladyka, W. (1989): *Polska Proba Pazdziernik '56*. Krakow, Wysaw Literackie
- Tischler, J.(1995): *Rewolucija wegierska 1956 w polskich dokumentach*. Warsaw, ISP-PAN
- Tischler T. (1999): *Polish leaders and the Hungarian Revolution*. In: Kemp-Welch, A. (ed.) (1999).
- Tischler, J. (1984): *Etyka Solidarnosci*. 2nd edition, Paris
- Toranska, T. (1987): *Oni, Stalin's Polish Puppets*. London, Collins Harvill
- Wolkogonov, D. (1994): *Lenin: a New Biography*. New York, The Free Press
- Wacowska, E. (1971): *Rewolta Szczecinska I jej znaczenie*. Paris, Kultura
- Walicki, A.(1990): *Three Traditions in Polish Patriotism* In:Gomulka, S. and Polonsky, A. (eds.) (1990): *Polish Paradoxes*. London, Routledge
- Werblan, A. (1991): 'Czy los Imre Nagy's przerazil Gomulke?' *Prawo I Zycie*, 43.
- Zinner, P. (ed.): *National Communism and PopularRevolt in Eastern Europe. A Selection of Documents*, New York, Columbia University Press
- Zuzowski, R. (1992): *An interview with Wlodzimierz Schilling-Siengalewicz (April 1986)*. In: Zuzowski, R. (ed.) (1992): *The Workers' Defense ommittee KOR*. Westport, CT, Praeger

(A szöveg eredetije angolul a következő címen jelent meg: Tony Kemp Welch: *Dethroning Stalin: Poland and its Legacy*, *Europe-Asia Studies*, Vol.58, No.8. December 2006, 1261–1284. Köszönjük a kiadónak az újraközlési jogot.)

Fordította és szerkesztette: Kendeffy Áron

Jegyzetek

- ¹ Archiwum Akt Nowych (AAN) Oddzial VI (PZPR) 112 t. 26, 21320.
- ² *Co robic? Po Prostu*, 8 April 1956.
- ³ AAN 237/XVIII/161, 24
- ⁴ AAN 237/V/204, 90–93 (29 March 1956) és AAN 237/VII/3859, *Meldunki*, 43. 28 May 1956.
- ⁵ AAN 237/V/231 (Roman Werfel)
- ⁶ AAN 237/V/231 (Stefan Zólkiewski)

- ⁷ Stasiak-interjú. *Polityka*, 1981. június 13.
- ⁸ Anders-tábornok közleménye, 1956. június 29. In Drozdowski: 1998, 166–167).
- ⁹ Poznan po wypadkach, *Polska Kronika Filmowa*, 28/56, 1956. július 3.
- ¹⁰ Proclamation to the People of Poznan' 29 June, in Zinner (1956, 135).
- ¹¹ AAN 237/V/274, pp. 5–29.
- ¹² AAN 237/V/274, pp. 122–133.
- ¹³ *Borba*, 1956. július 1.
- ¹⁴ AAN 237/V/237, 87.
- ¹⁵ Central Committee Stement, 30 June 1956. *National Communism and Popular Revolt: A Selection of Documents* (New York, 1956). 331.
- ¹⁶ *Pravda*, 1956. július 16.
- ¹⁷ *Pravda*, 1956. július 2.
- ¹⁸ *Pravda* vezércikk, 1956. július 3.
- ¹⁹ *Trybuna Ludu*, 1956. október 21.
- ²⁰ *Po Prostu*, 1956. október 21.
- ²¹ Jakub Andrzejewski Andrej Paczkowski álneve.
- ²² *Trybuna Ludu*, 1956. augusztus 5.
- ²³ AAN VI, 12, t. 46a, 66–68.
- ²⁴ Number in CWIHP Virtual Archive: 'Khrushchev to Gomulka (22 October 1956), note 1.
- ²⁵ A Moszkva–Peking 1956–1958 közötti vitáról lásd: CWIHP Bulletin, No 6/7, 1995–1996.
- ²⁶ *Trybuna Ludu*, 1956. október 20.
- ²⁷ *Trybuna Ludu*, 1956. október 20.
- ²⁸ *Trybuna Ludu*, 1956. október 20. Lengyelország sok szentet exportált a Szovjetunióba, rendkívül alacsony áron.
- ²⁹ *Trybuna Ludu*, 1956. október 25.
- ³⁰ *Trybuna Ludu*, 1956. október 25.
- ³¹ Gomulka jelentése (november 22) in Paczkowski (1998, 19–31).
- ³² Gomulka jegyzetei in Paczkowski (1998, 3–15).